

2020 - ANUL OMAGIAL
AL PĂSTRĂRII
PĂRINȚILOR ȘI COPILOR

Diacon Vasile M. DEMCIUC

CAPPADOCIA

Istorie, credință, artă
și civilizație bizantină

Cuprins

Notă editorială	9
------------------------	----------

Cappadocia

1. Prezentare generală	15
2. Cadru geografic	30
3. Etimologie	33
5. Incursiune istoriografică	38

Göreme. Muzeul în aer liber (Göreme Milli Parklar)

1. Prezentare generală	71
2. Göreme 17. Mănăstirea de maici „Kızlar” (Kızlar Manastiri)	75
3. Göreme 18. Biserica „Sfântul Vasile” (Aziz Basile Kilise)	81
4. Göreme 19. Biserica „Elmalı” (Elmalı Kilise)	85
5. Göreme 20. Capela „Sfânta Varvara” (Azize Barbara Şapeli)	94
6. Göreme 21. Biserica „Sfânta Ecaterina” (Azize Katerina Kilise)	99
7. Göreme 22. Biserica „Çarıklı” (Çarıklı Kilise)	109
8. Göreme 23. Biserica „Karanlık” (Karanlık Kilise)	124
9. Göreme 25. Biserica „Cruce Malteză” (Malta Haçı Kilise)	149
10. Göreme 27. Biserica „Pantocrator” (Pantocrator Kilise)	154
11. Göreme 28. Biserica „Sfântul Onufrie” (Yılanlı Kilise)	158
12. Göreme 7. Biserica „Tokalı” (Tokalı Kilise)	162

13. Göreme 1. Biserica „El Nazar” (El Nazar Kilise)	192
14. Göreme 10 (Biserica „Sfântul Daniel”)	200
15. Göreme 11 (Complexul „Sfântul Eustație”)	203
16. Göreme 33. Biserica „Sfânta Maria” (Kılıçlar Kuşluk Kilise / Meryemana Kilise)	212
17. Göreme 14. Complexul monahal „Aynalı” (Aynalı Kilise)	219
18. Göreme 29. Biserica „Kılıçlar” (Kılıçlar Kilise)	227
19. Göreme 29a (Parachisul „Kılıçlar”)	236

Avcılar

1. Avcılar 4. Biserica „Durmuş Kadir” (Durmuş Kadir Kilise)	241
2. Biserica „Mezarlar” (Mezarlar Altı Kilise)	250
3. Avcılar 1. Biserica din centru (Orta Mahalle Kilise)	254
4. Biserica „Karşibecak” (Karşibecak Kilise)	258
5. Avcılar 5. Biserica „Yusuî Koç” (Yusuî Koç Kilise)	267
6. Avcılar 2 (Complexul monahal „Bezirhane”)	279
7. Biserica „Theotokos” (Theotokos Kilise)	285
8. Avcılar 2a. Capela funerară „Sfântul Hieron” (Cenaze Şapeli Hieron)	289

Güllüdere

1. Biserica „Sfântul Ioan” (Ayvalı Kilise)	307
2. Biserica Sfintei Cruci (Haç Kilise)	324
3. Biserica „Sf. Nicetas Sălâpnicul” (Üzümlü Kilise)	331
4. Biserica cu trei cruci (Biserica „Sfântul Agatanghel”)	344
5. Biserica „Sfinții Ioachim și Ana”	350

Çavuşin

1. Biserica „Sf. Ioan Botezătorul”	367
2. Biserica lui Nikephoros al II-lea Phokas (Büyük Güvercinlik Kilise)	379

Zelve

1. Prezentare generală	393
2. Zelve 6. Biserica „Sfânta Cruce” (Haçlı Kilise)	395
3. Zelve 4. Biserica cu struguri și pești (Üzümlü Kilise / Balıklı Kilise)	400
4. Biserica cu șapte coloane (Direkli Kilise)	407
5. Capela „Sfântul Simeon”	409

Urgüp

1. Mănăstirea Keşlik. Keşlik Manastırı (Cemil)	421
2. Biserica „Sf. Arhanghel Mihail” (Cemil)	423
3. Biserica „Sfântul Ștefan” (Cemil)	440
4. Biserica „Sfântul Teodor” (Pancarlık Kilise)	447
5. Biserica galbenă (Sarica Kilise)	456

Gülşehir

1. Mănăstirea „Şahinefendi”	463
2. Biserica „Sfinții 40 de Mucenici” (Sobesos)	466
3. Biserica „Sfântul Ioan” (Karga Kilise)	472
4. Complexul Açıık Saray	496
5. Biserica „Sfântul Gheorghe” (Açıık Saray)	510

Valea Soğanlı

1. Prezentare generală	519
2. Biserica „Karabaş” (Karabaş Kilise)	521
3. Capela funerară a citorilor. O nouă citorie a familiei Skepides	537
4. Biserica „Munşil” (Münşil Kilise / Gök Kilise)	543
5. Biserica „Soğanlı Han” (Soğanlı Han Kilise)	545
6. Biserica „Sfânta Varvara” (Tahtalı Kilise / Aziz Barbara Kilise)	547

7. Biserica „Sfinții Apostoli” (Sakh Kiltse / Kubbeli Kiltse 1 / Belli Kiltse)	554
8. Biserica „Sf. Ioan Botezătorul” (Kubbeli Kiltse 2 / Belli Kiltse)	558
9. Biserica „Canavar” (Canavar Kiltse / Ylanlı Kiltse)	561

Valea Ihlarei

1. Prezentare generală	569
2. Biserica „Ağaçalı” (Ağaçalı Kiltse)	572
3. Biserica „Sümbüllü” (Sümbüllü Kiltse)	582
4. Biserica „Ylanlı” (Ylanlı Kiltse)	588
5. Biserica Neagră (Karanlık Kale Kiltse)	597
6. Biserica „İğritaş” (İğritaş Kiltse)	602
7. Biserica „Kokar” (Kokar Kiltse)	608
8. Biserica „Sfântul Gheorghe” (Kırk Dam Altı Kiltse)	611

Güzelyurt

1. Prezentare generală	621
2. Biserica „Sf. Grigorie Teologul”	628

Abstract	633
----------	-----

Bibliografie	659
--------------	-----

Anexă	697
-------	-----

Notă editorială

Cappadocia, sau *Tărâmul Cailor Frumoși*, așa cum este cunoscută încă din Antichitate, reprezintă un loc aparte, în care istoria capătă înțelesuri complexe, prin suprapunerea a numeroase culturi și civilizații. Un teritoriu cu o suprafață de aproximativ 91.000 kilometri pătrați, această regiune a fost locuită, de-a lungul timpului, de hattieni, hitiți, frigieni, perși, romani, bizantini, selgiucizi și otomani, fiecare neam lăsându-și amprenta sa aici¹.

Importantă zonă economică, situată la confluența marilor rute comerciale ce formau bine-cunoscutul *Drum al Mătăsii*, Cappadocia reprezintă și un loc în care creștinismul a înflorit, o dovadă în acest sens fiind și cele peste 1.000 de biserici construite pe întreg cuprinsul regiunii. Refugiu pentru primele comunități de creștini ce se retrăgeau din fața persecuțiilor și locul de origine al unora dintre cei mai mari teologi ai Bisericii, „acest teritoriu vast și demn de admirat”, așa cum era descris de împăratul Justinian², este astăzi una dintre marile atracții turistice ale Asiei Mici și un loc de care orice istoric, arheolog sau geograf, indiferent de școala din care provine, rămâne fascinat.

Siturile arheologice, orașele subterane, bisericile rupestre, edificiile musulmane, peisajele naturale create prin erodarea

---

¹ Cenghiz EKICI, *Cappadocia*, Ankara, 2009, p. 5.

² J. ERIC COOPER, MICHAEL J. DECKER, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Palgrave MacMillan, New York, 2012, p. 11.

rocilor vulcanice și tradițiile locale nu reprezintă decât câteva aspecte pentru care, astăzi, această regiune a fost înscrisă în patrimoniul UNESCO. Dincolo de acestea, Cappadocia este un reper de spiritualitate, de civilizație și de artă creștină milenară ce izvorăște din exemplele de trăire conformă cu învățăturile Evangheliei și ale Sfinților Părinți.

Ca urmare a acestui fapt, volumul de față – primul de acest fel în istoriografia românească și rodul unei munci întreprinse de autor timp de 9 ani în mai multe domenii de studiu (arheologie, filologie, geografie, teologie etc.) –, este intitulat în mod sugestiv *Cappadocia. Istorie, credință, artă și civilizație bizantină*.

Amplu și bine documentat, acest volum constituie o prezentare elaborată a mai multor biserici rupestre din Cappadocia, oferind posibilitatea cititorului să înțeleagă modul în care, de-a lungul timpului, comunitățile creștine au trăit și s-au dezvoltat într-o regiune aflată aproape în mod continuu într-o stare de tensiune, ca urmare a schimbărilor de ordin politic și militar (incursiunile arabilor, invaziile turcilor selgiucizi și apoi ale otomanilor etc.).

Experiența autorului în mai multe domenii de studiu se observă din modul în care sunt prezentate informațiile, dar și în metoda de lucru, acesta detașându-se de stilul clasic al studiilor din domeniul arheologiei.

Volumul este împărțit în unsprezece capitole, urmate de un abstract în limbile engleză, franceză, greacă și turcă, de o bibliografie complexă și de o anexă fotografică. După prezentarea generală a regiunii, a cadrului geografic, explicarea numelui și realizarea unei incursiuni istoriografice menite să îl pună în temă pe cititor cu ultimele cercetări în acest domeniu, ce se regăsesc în primul capitol, de-a lungul următoarelor zece capitole, Părintele Vasile Demciuc cercetează o parte a edificiilor rupestre cappadociene, străbătând Göreme, Güllüdere, Avcılar, Çavuşin, Zelve, Urgüp, Gülşehir, Valea Soğanlı, Valea Ihlarei și Güzelyurt. În toată această călătorie pe meleagurile cappadociene, autorul prezintă 65 de biserici, pe multe dintre ele

însoțindu-le de relevee și detalii grafice, extrem de importante într-o astfel de lucrare. Asemenea unui pelerin plecat în căutarea lui Hristos, Părintele Demciuc merge pe urmele vechilor comunități creștine din regiune, prezentând istoria lor, dar mai ales modul lor de relaționare cu Dumnezeu, în Biserică.

În ultimul capitol, dedicat localității Güzelyurt, autorul face o descriere a uneia dintre cele mai vechi biserici de zid din zonă, Biserica „Sf. Grigorie Teologul”, construită de împăratul Theodosius I în anul 385, și fost centru al comunității creștine elene de aici.

Anexa fotografică, constând dintr-o hartă a localității Göreme și 75 de poze ale mai multor biserici rupestre cercetate, îl transpun pe cititor în inima Cappadociei.

Deși informațiile sunt bogate, expunerea lor nu obosește cititorul. Totodată, prezentările realizate sunt însoțite de numeroase citate în limba greacă, descifrate în cadrul programelor iconografice ale edificiilor cercetate de autor. Trebuie precizat faptul că, în urma comparării acestor texte vechi cu transcrierile lor realizate de alți cercetători și arheologi recunoscuți la nivel mondial (Guillaume de Jerphanion, Nicole Thierry, Lyn Rodley și alții) și pentru o cât mai corectă redare a lor, autorul a mers pe o grafie cât mai apropiată de realitate. În acest sens, eventualele greșeli de transcriere a lor au fost cauzate fie de modul precar de conservare a frescei, fapt ce a îngreunat înțelegerea textelor, fie de modul inexact în care zugravul a scris anumite fragmente.

Ca urmare a celor prezentate, recomandăm călduros volumul Părintelui diacon Vasile Demciuc atât cercetătorilor și specialiștilor în domeniul istoriei și civilizației Imperiului Bizantin, cât și tuturor celor pasionați de cultură, tradiție și artă creștină.

Editura *BASILICA*

1. Prezentare generală

Cappadocia, prin fascinantele ei peisaje naturale – această regiune reprezintă una dintre cele mai impresionante situri din patrimoniul UNESCO –, este un adevărat reper spiritual al civilizației creștine bizantine. Ea reprezintă nu doar o destinație turistică populară, datorită peisajului unic¹, cu o dimensiune paradisiacă, pe care îl oferă, și un loc unde putem admira frumusețea credinței, prin pictura bizantină din bisericile rupestre, ci este, înainte de toate, amintirea unei frumoase pagini de istorie a creștinismului.

Ar fi regretabil să înțelegem că zona Cappadociei este redusă doar la triunghiul cuprins între Avanos, Nevşehir și Ürgüp, aceasta întrucât ea a făcut parte, câteva mii de ani, dintr-o entitate geografică foarte mare, cu conturul bine delimitat de râul Halys (Kızılırmak), Munții Taurus la sud, Armenia la est, Pontul la nord și teritoriile cunoscute mai târziu în istorie ca fiind Galatia și Frigia la vest.

Descoperirile arheologice din 1935, în situl arheologic de la Alacahöyük², au scos la iveală urmele unei civilizații,

---

¹ Funda Solmaz ŞAKAR, „The Interlinking of Nature and Culture in Göreme National Park”, in: *Journal of World Heritage Studies*, 2017, pp. 30-36; Andus EMGE, „The Hub – A concept for a Modern Visitor Centre and Museum – Museum for Cappadocian cultures”, in: *The International Journal of the Inclusive Museum*, 3/2010, pp. 155-170.

² Situat în Alaca, provincia Çorum, la nord-est de Boğazkale.

numită de specialiști *civilizație prehitită*, care probabil avea legături cu marile civilizații ale Orientului.

Într-o inscripție ce se regăsește pe o tăbliță de ceramică descoperită în Tell Mardick³ este menționată Kanesh⁴ ca fiind printre cele șapte țări care sunt în mâinile regelui Ebla. În această inscripție se vorbește despre existența unei strălucitoare colonii comerciale ce s-a dezvoltat între secolele XX-XVIII î.Hr., pentru ca apoi din secolul al XII-lea să vorbim despre existența în zonă a unor *regate neo-hitite*, așa-numita *confederație Tabal*, zonă cercetată atent de arheologul german Kurt Bittel⁵.

După dispariția regatului hitiților, în aceste locuri ajung frigienii, renumiți crescători de cai. Ulterior, zona Cappadociei trece, pentru o scurtă perioadă, sub dominația mezilor, pentru ca apoi, la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., imperiul mezilor să cadă sub dominația persană.

În timpul lui Darius, cel care organizase teritoriul vastului său regat în *satrapii* în care erau respectate particularitățile religioase și lingvistice, zona Cappadociei era recunoscută mai ales prin existența aici a cailor și a catârilor, a căror faimă se extinsese în tot Orientul, până în Babilon. Potrivit mărturiilor vremii, în această zonă, plata tributului anual față de regele persan era realizată prin oferirea acestor animale, acesta ajungând la 1.500 de cai, 200 de catâri și 50.000 de oi.

Aproximativ tot din această perioadă avem și informația oferită de Herodot, care, în *Istoria* sa, atunci când vorbește

---

³ Cunoscut în Antichitate sub numele Ebla, orașul Tell Mardikh, situat în provincia Idlib din Siria, la 55 km sud-vest de Alep, este celebru prin cele peste 20.000 de plăcuțe de ceramică datând din jurul anului 2.500 î.Hr. cu inscripții în cea mai veche limbă semitică. O parte dintre aceste plăcuțe pot fi văzute în Muzeul de Arheologie din Kayseri, iar altele în Muzeul din Ankara.

⁴ Astăzi Kültepe (*Dealul Cemșei*), situat la aproximativ 20 km sud-vest de Kayseri.

⁵ Kurt BITTEL, *Hattusha – The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, New York, 1970.

despre Frigia, precizează că, traversând râul Halys, se trece pe lângă un important post de pază și se ajunge în Cappadocia. Prin această țară se călătorește până la granița cu Cilicia, făcând popasuri de-a lungul celor douăzeci și patru de parasanga⁶:

Διαβάντι δὲ εἰς τὴν Καππαδοκίην καὶ ταύτη πορευομένω μέχρι οὖρων τῶν Κυλικίων σταθμοὶ δυῶν δέοντες εἰσι τριήκοντα παρασάγγαι δὲ τέσσερες καὶ ἑκατόν· ἐπὶ δὲ τοῖσι τούτων οὖροισι διξάς τε πύλας διεξελάς καὶ διξὰ γυλακτήρια παραμείψαι⁷.

Xenofon, vorbind despre Cyrus al II-lea cel Mare (Κῦρος) și despre campaniile sale, amintește că acesta a înaintat cu trupele sale în Cappadocia în patru etape, parcurgând cele 25 de parasanga prin Dana⁸, oraș populat, mare și bogat unde a rămas trei zile și unde a trimis la moarte un persan pe nume Megaferne, furnizor de purpură regală și un alt ofițer, ambii acuzați că au complotat împotriva lui:

Κῦρος δὲ μετὰ τῶν ἄλλων ἐξελαύνει διὰ Καππαδοκίας σταθμοὺς τέτταρας παρασάγγας εἴκοσι καὶ πέντε πρὸς Δάνα πόλιν οἰκουμένην μεγάλην καὶ εὐδαίμονα· ἐνταῦθα ἔμειναν ἡμέρας τρεῖς ἐν ᾧ Κῦρος ἀπέκτεινεν ἄνδρα Πέρσην Μεγαφέρην φοινικιστὴν βασιλείου καὶ ἕτερόν τινα τῶν ὑπάρχων οὐνάστην αἰτιασάμενος ἐπιβουλεύειν αὐτῷ⁹.

⁶ Parasanga (παρασάγγης) – unitate de măsură a distanței folosită în Persia antică, amintită de Herodot și de Xenofon, având o dimensiune de 30 de stadii (aproximativ 6.300 m).

⁷ HERODOT, *Historiae* V, 52, 1-3; a se vedea și: HERODOT, *Σύγγραμ.*, vol. II, Ed. Științifică, București, 1964, p. 49.

⁸ Tyana (Τύανα) antică, astăzi localitatea Kemerhisar din provincia Niğde.

⁹ XENOFON, *Anabasis* I, 2, 19-23.

În timpul împăratului Tiberius (14-37) – *Tiberius Caesar Divi Augusti Filius Augustus* –, Cappadocia devine provincie romană. Despre sărăcia din acea vreme a Cappadociei vorbește și Strabon (63 î.Hr. – 24 d.Hr.), în *Geografia* sa (Strabon XII). Născut în Amasya¹⁰, Strabon este cel care ne oferă informații despre situația economică a acestei zone încă înainte de integrarea sa în imperiu, informații din care aflăm că Mazaka este situat pe un teren nepotrivit pentru un oraș, lipsindu-i apa și nefiind fortificat. Conform aceluiași istoric, terenul inconjurător era steril și nepotrivit pentru a fi cultivat, locuitorii fiind nevoiți să aducă de departe ceea ce era necesar pentru traiul lor¹¹.

Tot Strabon este cel care ne dă și câteva detalii privitoare la rețeaua de drumuri din zonă. Astfel, el precizează că:

ἐπει δὲ κοινή τις ὁδὸς τέτριπται ἅπασιν τοῖς ἐπὶ τὰς ἀνατολὰς ὁδοιποροῦσιν ἐξ Ἐφέσου, καὶ ταύτην ἐπεισιν [...] εἴθ' ἢ Λυκούια μέχρι Κοροπασσοῦ διὰ Λαοδικείας τῆς Κατακεκαυμένης ὀκτακόσιοι τετταράκοντα ἐκ δὲ Κοροπασσοῦ τῆς Λυκαονίας εἰς Γαρσάουρα πολίχνην τῆς Καππαδοκίας, ἐπὶ τῶν ὄρων αὐτῆς ἰδρυμένον, ἑκατὸν εἴκοσιν ἐντεῦθεν ὄεις Μάζακα τὴν μητρόπολιν τῶν Καππαδόκων διὰ Σοάνθου καὶ Σαδακόρων ἑξακόσιοι ὀγδοήκοντα [„Întrucât există un drum public pe care îl folosesc toți călătorii din Efes către Răsărit, (Artemidor)¹² merge pe el...; apoi din Licaonia până în Coropassos, prin Laodiceea din Catacecaumene, sunt opt sute patruzeci (de stadioi); iar din Coropassos al Licaoniei până în Garsaura, un oraș mic din

¹⁰ Amasya (Ἀμάσεια) a fost capitala a Regatului Pontic, a cărui epocă de glorie a început în timpul domniei lui Mithridates al II-lea (281 î.Hr.).

¹¹ STRABON, *Geografia*, vol. I, Ed. Științifică, 1974, p. 327 (XII, 9-10).

¹² Cunoscut și sub numele Artemidoro de Daldis [Ἀρτεμίδωρος ὁ Δαλδικιανός (120-192)]. Scriitor și filosof grec, a scris un tratat despre interpretarea viselor în cinci cărți – *Ὀνειροκριτικά* –, publicat pentru prima dată în limba greacă la Veneția în 1518.

Cappadocia, fondat aproape de hotarele sale, sunt o sută douăzeci (de stadii), iar de-aici până la Mazaka, metropola Cappadociei, prin Soandos și Sadacora, sunt șasesute optzeci de stadii¹³].

Plinius¹³, în *Naturalis Historiae*, ne arată care este cel mai sigur drum accesibil prin această regiune:

alia via, quae certior et iniri ... inde Cappadociae Mazaca inde per Phrygiam, Cariam, Ephesum – adică cel mai sigur drum ... și Mazaka din Cappadocia și apoi prin Frigia, și Cariam Efes¹⁴.

Continuitatea între epoca greco-romană și protobizantină este atestată atât de mărturiile epigrafice descoperite în zonă¹⁵, cât și de rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în a doua jumătate a secolului trecut¹⁶.

Creștinismul s-a răspândit foarte devreme în zonă, astfel încât putem spune că la sfârșitul secolului al III-lea Cappadocia era poate una dintre primele provincii ale Imperiului Roman care avea o populație majoritar creștină. Această răspândire a creștinismului în zonă este atestată de numărul mare de

¹³ Plinius [Gaius Plinius Secundus (23-79)], cunoscut și sub numele de Plinius cel Bătrân, pentru a nu fi confundat cu nepotul matern, Plinius cel Tânăr (Gaius Plinius Caecilius Secundus), fost consul roman, este autorul uneia dintre cele mai complexe enciclopedii intitulată *Naturalis Historiae*, scrisă în 37 de volume. A murit în timpul erupției vulcanului Vezuviu, la 24 august 79.

¹⁴ PLINIUS, *Naturalis Historiae* II, 112, Leipzig, 1841.

¹⁵ Guillaume DE JERPHANION, „Mélanges d'archéologie anatolienne”, în: *Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Joseph*, 1928, pp. 223-293; G. JACOPI, „Esplorazioni e studi in Pfallagonia e Cappadocia”, în: *Bollettino del Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte*, 8/1937, pp. 3-43; Richard P. HARPER, „Nomi Comanorum Cappadociae”, în: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*, 18/1968, pp. 93-147; Nicole THIERRY, „Un problème de continuité ou de rupture. La Cappadoce entre Rome, Byzance et les Arabes”, în: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, CXXI (1977), 1, pp. 98-145.

¹⁶ R.P. HARPER, İnci BAYBURTLUOĞLU, „Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae, in 1967”, în: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*, 18/1968, pp. 149-158.

biserici din regiunea Hasan Dağı, biserici construite în stilul celor din nordul Siriei și datate în secolele IV-V.

Pe bună dreptate, această zonă poate fi considerată un adevărat bastion al Ortodoxiei în fața agresiunii venite din partea pseudo-profeților din Frigia, fiind un loc unde istoria s-a scris cu sânge, acela de martir.

Odată cu răspândirea creștinismului, Cappadocia devine o zonă puternic creștină. Despre această regiune se vorbește și în *Faptele Apostolilor*, unde se amintește de parți, și mezi, și elamiți, și cei ce locuiesc în Mesopotamia, în Iudeea și în Cappadocia, în Pont și în Asia (cf. *Faptele Apostolilor* 2, 9-10), dar și în *Prima Epistolă a Sf. Apostol Petru*, care este adresată celor care trăiesc împrăștiați printre străini, în Pont, în Galatia, în Cappadocia, în Asia și în Bitinia (cf. *1 Petru* 1, 1-2).

Tradiția istorică arată faptul că numeroși creștini din perioada timpurie s-au ascuns de persecuții în locuințele săpate în stâncă. În acest sens, marele istoric bisericesc Eusebiu de Cezareea (263-339) vorbește despre persecuțiile la care au fost supuși cappadocienii din provinciile de Răsărit în anul 310¹⁷.

Cappadocia este zona unde creștinismul a fost puternic influențat de prezența celor trei mari Sfinți Părinți, Vasile cel Mare¹⁸, Grigorie de Nyssa¹⁹ și Grigorie Teologul²⁰, care au

¹⁷ EUSEBIUS DE CEZAREEA, *De martyribus Palaestinae* 11. 1c., pp. 21-23, 25-27, apud Raymond VAN DAM, *Becoming Christian: The Conversion of Roman Cappadocia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2003, p. 193 și „Introduction”, D. 1; R. VAN DAM, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*, Cambridge University Press, New York, 2011, p. 86.

¹⁸ *Studia Basiliana*, vol. III: *Sfântul Vasile cel Mare – Închinare la 1630 de ani*, Emilian POPESCU, Mihai Ovidiu CĂȚOI (eds), Ed. Basilica, București, 2009.

¹⁹ În Anatolia sunt cunoscute două orașe cu numele Nyssa, unul în Cappadocia, și altul în Lycia. Orașul Nyssa din Cappadocia este situat la N-V de Kayseri. A se vedea: John H. ROSSER, *Historical Dictionary of Byzantium*, MD Scarecrow, Lanham, 2001.

²⁰ Sf. Grigorie Teologul s-a născut în Nazianz (Ναζιανζός), un mic oraș în Valea Karasu, la 4 km N-V de Bekârlar (S. PAYNE, *The Fathers of the Eastern Church*, New York, 1989, pp. 112-113, 137-138, 170-171).

arătat că formația culturală aleasă nu îndepărtează, ci apropie de Dumnezeu. Primii doi au fost numiți, alături de Sf. Ioan Gură de Aur, *mari dascăli ai lumii și ierarhi*²¹.

Importanța Cappadociei este reflectată în scrisorile Sf. Vasile cel Mare, care descrie viața religioasă din această regiune în secolul al IV-lea²², aducând dovezi ale vieții creștine din această zonă, dar nu și detalii specifice care ar putea avea legătură cu bisericile rupestre din zonă. Sf. Grigorie Teologul este cel care realizează o descriere a bisericii construite în amintirea tatălui său, numit și el Grigorie²³.

Trebuie să amintim faptul că la lucrările Primului Sinod Ecumenic de la Niceea (325) sunt menționați, printre cei 318 Sfinți Părinți semnatari ai hotărârilor, între pozițiile 96 și 105, și părinții din provincia Cappadociei, după cum urmează:

96. Leontius al Cezareei
97. Euppsychius (Eusichius) de Tyana
98. Eufrasius (Eurithius) al Colonei
99. Timotei al Cyzistrensei (Cybistra sau Cirsistreelor)
100. Elpidius Comanensis
101. Gregorius (Grigonius) horepiscop
102. Ștefan horespiscop
103. Euffonius horepiscop
104. Rhodon (Andronic sau Ando) horepiscop
105. Teofan horespiscop²⁴.

²¹ Dintre cei trei, Sf. Ioan Gură de Aur a fost considerat ca fiind *filosoful*. Împăratul Teodosie cel Mare îl va avea drept etalon al Ortodoxiei, iar Sinodul al VI-lea Ecumenic l-a numit *Părinte al Părinților*.

²² Benoît GAIN, *Légèze de Cappadoce au IVe siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée (330-379)*, Pontificium Institutum Orientale, Roma, 1985.

²³ Cyril MANGO, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1972, pp. 26-27; N. THIERRY, „Avanos-Vénasa, (Cappadoce)”, în: *Geographica Byzantina*, Hélène AHRWEILLER (ed.), 3/1981, Publication de la Sorbonne, Paris, 1981, pp. 123-124.

²⁴ Lucrările Primului Sinod Ecumenic de la Niceea (325) sunt consemnate, pe ședințe, cu participanții respectivi în: *Sacrosanctia Concilia ad regiam Editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctor*, t. II: *Ab anno CCCXXV*.

În scrierile Părinților Cappadocieni găsim prezentată imaginea unei cinstiri aparte a mucenicilor și nicăieri, înainte de sfârșitul secolului al IV-lea, nu întâlnim mai mult entuziasm în participarea la prăznuirile în cinstea martirilor ca în Cezareea Cappadociei, această provincie fiind foarte des amintită în Martirologiul din Răsărit.

Documente care să se refere direct la bisericile și mănăstirile rupestre din Cappadocia lipsesc, neexistând dovezi scrise în acest sens. În ceea ce privește acele manuscrise interpretate, legate de acest subiect, rezultate realizate în scriptoriile din Cappadocia, sunt în continuare subiect de cercetare și chiar de dispute²⁵. Importante informații sunt oferite însă de acele liste episcopale în care se fac referiri la episcopii din Cappadocia. Chiar dacă veridicitatea unor informații regăsite în aceste liste este pusă la îndoială²⁶, acest fapt nu ne împiedică să recunoaștem că în zonă existau episcopi în secolele VII-XI. De altfel, în câteva însemnări – *Notitiae episcopatum*²⁷ – se fac referiri la existența sigură a cinci scaune episcopale

---

Ad annum CCCCXXX, Paris, 1671. Lucrarea este o copie după o altă lucrare mai veche, aspect ce poate fi observat într-o specificare făcută în Cuprins (*Syllabus*), și anume: „Quae asterisco^o notata sunt, non erant in prioribus aliis editionibus: quibus vero haec nota + impressa est, eorum incertus est annus^o (a se vedea și: Pr. Ionel ENI, *O cronologie a sinoadelor în primul mileniu creștin*, Ed. Zigotto, Galați, 2008, p. 266).

²⁵ Este vorba despre un număr de șapte manuscrise, considerate a fi scrise într-un *scriptorium* din Cappadocia și descrise de către Kurt Weitzmann (*Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jahrhunderts*, Nachdruck der Ausgabe, Berlin, 1935, pp. 65-68). Această opinie este contestată de Lyn Rodley (*Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge University Press, Cambridge/New York 1985, p. 5, n. 16).

²⁶ Jean DARROUZÈS, „Friedrich Hild et Marcell Restle, *Tabula Imperii Byzantini/2: Kappadokien (Kappadokia, Charistanon, Sebasteta und Lykandos)*. – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienne 1981. 338 p., 20 illustrations (plans) dans texte et 4 chartes en dépliant”, în: *Revue des Études Byzantines*, 37/1979, pp. 277-278; *Revue des Études Byzantines*, 40/1982, pp. 254-256.

²⁷ *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, J. DARROUZÈS (ed.), Paris, 1981.

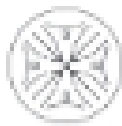

în Cappadocia, de la Kayseri la Dasmendron (Ovacik, lângă Niğde), la Sobessos (Şahinefendi), la Hagios Prokopios (Ürgüp), la Saricha și la Tsamandos.

În ierarhia bisericească din cuprinsul Imperiului Bizantin, Tronul Cezareei Cappadociei era în fruntea tuturor celorlalte tronuri mitropolitane datorită Sf. Vasile cel Mare, rămânând așa până la sfârșitul imperiului. Potrivit documentelor, locul cel dintâi în întreg Imperiul Bizantin era deținut de Cezareea Cappadociei, al cărei titular era desemnat prin cuvintele *ὑπερτίμος τῶν ὑπερτίμων* [preacinstitul preacinstițiilor] și *ἐξάρχος πάσης Ἀνατολῆς* [exarhul întregii Anatolii], fiind urmat de reprezentantul Efesului, numit *ἐξάρχος πάσης Ἀσίας* [preacinstit și exarh al întregii Asii]. Pe locul al treilea se afla mitropolitul Heracleei europene, intitulat *προέδρος τῶν ὑπερτίμων καὶ πάσης Θράκης καὶ Μακεδονίας* [președinte al preacinstițiilor (mitropoliți) din întreaga Tracie și Macedonie], pe locul al patrulea era cel de Ancyra (Ankara), fiind urmat apoi de cel de Cizic, cel de Sardes, cel de Nicomidia, cel de Niceea, cel de Calcedon, cel de Side (în Pamfilia), cel de Sevasta (Armenia), cel de Amaseia (în Hellenopont) și cel de Melitene (Armenia).

Cercetarea amănunțită a bisericilor rupestre și a documentelor istorice referitoare la istoria creștinismului în primul mileniu al erei noastre ne-a permis să cunoaștem și mai bine legăturile pe care Cappadocia le-a avut cu pământul țării noastre, începând cu momentul în care Sf. Vasile cel Mare, în anul 374, cerea comandantului militar al provinciei Dacia Carpatică să trimită moaștele Sf. Sava Gotul, inecat în 372 în apele râului Mousaios (Μουσαϊός), numele grecesc al râului Buzău, în Cappadocia²⁸, continuând apoi în decursul timpului

²⁸ Într-o scrisoare adresată lui Bretanion, originar din Cappadocia și episcop al Tomisului între anii 360-381, fost ucenic al Sf. Vasile cel Mare, acesta din urmă cerea aducerea Sfințelor moaște ale Sf. Mucenic Sava împreună cu descrierea martiriului. În textul scrisorii, marele ierarh cappadocian îl numea

și culminând cu evenimentul din 10 octombrie 1776, când sinodul, avându-l în frunte pe Patriarhul ecumenic Sofronie al II-lea, la cererea domnitorului Alexandru Ipsilanti, acorda mitropolitului Grigorie al II-lea al Țării Românești și urmașilor săi în scaun titlul de *Locțiitor al Tronului din Cezareea Cappadociei*, titlu prin care Mitropolia Ungrovlahiei ar fi urmat îndată după patriarh, fiind o recunoaștere a importanței Mitropoliei Țării Românești și a contribuției materiale și spirituale aduse de Biserica noastră și de poporul român la susținerea Ortodoxiei într-o perioadă când aproape toată creștinătatea ortodoxă sud-est europeană și cea răsăriteană se afla sub stăpânirea otomană²⁹. De altfel, documentele dovedesc cu prisosință sprijinul venit din Țara Românească. În acest sens, amintim *Scrisoarea*³⁰ trimisă de patriarhul Constantinopolului mitropolitului de atunci al Ungrovlahiei, Neofit Cretanul (1738-1753)³¹, în care i se adresează astfel:

---

pe episcopul Bretanion un cetățean al patriei sale, care, întocmai ca o creangă înflorită din rădăcina nobilă, a umplut cu fructele Duhului o țară îndepărtată.

²⁹ ***, 2009: *Anul Sfinților Capadocieni în Biserica Ortodoxă Română*, Ed. Trinitas, București, 2009, pp. 37, 99.

³⁰ „Scrisoare patriarhală și sinodală către mitropolitul Ungrovlahiei, chir Neofit, ca îndemn spre ajutor la plata unor sume mari de bani datorate de Comunitatea Marii Biserici a lui Hristos” în *Documente privitoare la istoria românilor*, Eudoxiu de HURMUZAKI (ed.), vol. XIV/2, București, 1917, pp. 1990-1991.

³¹ Neofit, originar din insula Creta, grec de neam, a venit, ca ieromonah, în Țara Românească adus de domnitorul Constantin Mavrocordat (1735-1741), foarte probabil pentru știința sa de carte, fiindu-i încredințată educația copiilor domnitorului. A fost înscăunat mitropolit al Țării Românești la 7 noiembrie 1738, fiind recunoscut în decembrie același an de către Patriarhul Neofit al Constantinopolului. Referitor la activitatea desfășurată de acesta în Țara Românească a se vedea: Nicolae C. TURCU, „Activitatea mitropolitului Neofit I al Ungrovlahiei”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), 5-6, pp. 533-551; Petre S. NĂSTUREI, *Le journal des visites canoniques de métropole de Hongrovalachie Neopyle le Crétots*, Aiena, 1969, (extras din vol. IV al celui de al II-lea Congres de studii cretane, pp. 329-333); Mihail CARATAȘU, Paul CERNOVODEANU, Nicolae STOICESCU, „Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XCVIII (1980), 1-2, pp. 243-315; Florin ȘERRĂNESCU, „Mitropolitul Neofit I Cretanul (1738-1753)” în vol. *Domnitorii și ierarhii Țării Românești. Călătoriile*

Τερώτατε μητροπολίτα Ούγγροβλαχίας κύρ Νεόφυτε, ὑπέριτμε καὶ ἔξαρχε Πλαγηνῶν καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας, ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητέ ἡμῶν ἀδελφέ καὶ συλλειτουργέ, χάρις εἶη σοι ἀπὸ Θεοῦ [„Preasfințite mitropolit al Ungrovlahiei, chir Neofit, preacinstit și exarh al Plaiurilor și locțiitor al Cezareei Cappadociei, fratele nostru iubit intru Duhul Sfânt și coliturghisitor, har ție de la Dumnezeu”].

Cuvintele de adresare către mitropolit arată, de fapt, la acea vreme, titulatura ierarhului Ungrovlahiei, precum și distincțiile pe care le deținea atunci³².

Acordarea în chip oficial a titulaturii a fost făcută mitropolitului Grigorie al II-lea³³ în vremea primei domnii în Țara Românească a domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774-1782). Astfel, printr-o scrisoare oficială (ἀξίωσιν ἐγγραφον πρὸς ἡμᾶς), domnitorul cerea Patriarhului Sofronie și sinodului:

χορηγηθῆναι καὶ φιλοτιμηθῆναι τῷ θρόνῳ τούτῳ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ούγγροβλαχίας διαφήμησιν ἐποχῆς τόπου ἐγκρίτου τινὸς θρόνου τῶν καθ’ ἡμᾶς ἀγιωτάτων μητροπόλεως καὶ ἠτήσατο λαβεῖν τέλος, καὶ εἰς πέρασ ἀχθῆναι κατὰ πατριαρχικὴν ἡμῶν φιλοτιμίαν καὶ συνοδικὴν διάγνωσιν τὴν τοιαύτην αὐθεντικὴν αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς ἀξίωσιν δι’ ἡμετέρου πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ

și mănăstirile lor, Ed. Cuvântul Vieții, București, 2009, pp. 534-535; Pr. Mircea PĂCURARIU, „Criteanul Neofit”, în *Enciclopedia Ortodoxiei Românești*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010, p. 231; Pr. Alexandru MORARU, *Dicționarul ierarhilor români și străini științiori ai credințioșilor Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. Basilica, București, 2015, pp. 314-315.

³² Emilian POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropolitilor Țării Românești (secolele XIV – XVIII)*, Ed. Basilica, București, 2010, p. 49.

³³ Gheorghe SOARE, „Titlul de locțiitor al Cezareei Cappadociei purtat de mitropolitul Ungrovlahiei”, în: *Studii Teologice*, XII (1960), 5-6, pp. 369-380; Mihai MANOLACHE, „Biserica din Țara Românească în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti (1774-1782)” în: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXIV (1966), 7-8, pp. 808-835.

γράφματος [„să înzestreze și să cinstească tronul Sfintei Mitropolii a Ungrovlahiei cu distincția de locțiitor al vreunui tron însemnat dintre preasfintele Noastre mitropolii și a mai cerut să stabilim un termen final și să-l ducem la bun sfârșit, prin bunăvoința Noastră patriarhală și după deliberarea Sinodului, printr-un document oficial, sub forma unei scrisori patriarhale și sinodale”]²⁴.

Urmare acestei solicitări, prin hotărârea patriarhală și sinodală era acordat mitropolitului Ungrovlahiei:

διαφήμησιν καὶ τὸν τίτλον εἰς ἐποχὴν τόπου τοῦ πρώτου θρόνου τῶν καθ’ ἡμᾶς μητροπόλεων καὶ ἐν εἶδει προνομίου τιμῆσαι τὸν θρόνον τοῦτον τῇ τοιαύτῃ διαφήμησει, διὰ τὸν ὄνπερ ἐνεδείξατο καὶ ὁσημέραι δευκνύει ἡ ὑψηλότης αὐτοῦ ζῆλον ζέουσαν [„dignitate de proclamare publică și titlu de locțiitor al celui dintâi tron dintre mitropoliile Noastre și, ca un privilegiu să fie cinstit acest tron cu o astfel de pomenire publică, pentru că Înălțimea Sa a dovedit și își dovedește în fiecare zi dumnezeiasca râvnă”]²⁵.

Această cinstire a fost atribuită mitropolitului Țării Românești și datorită meritelor personale ale domnitorului Alexandru Ipsilanti, aspect precizat și în Scrisoare:

Κύριος Ἰωάννης Ἀλέξανδρος Ἰωάννου Ὑψηλάντου Βοεβόδας, υἱὸς ἐν Χριστῷ ἀγαπητὸς λίαν καὶ περιπόθητος τῆς ἡμῶν μετριότητος, ζηλωτῆς ὢν τῆς ἐκκλησίας καὶ παντὸς τοῦ γένους ἀπλῶς, καὶ ἀρετῆ καὶ παιδείας κεκοσμημένος καὶ λαμπρότησι χαίρων ὅσαι εἰς τιμὴν

²⁴ E. POPESCU, *Titulațura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropolițiilor Țării Românești (secolele XIV – XVIII)*, p. 55.

²⁵ E. POPESCU, *Titulațura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropolițiilor Țării Românești (secolele XIV – XVIII)*, p. 57.

τούτου γένους καὶ τῆς Θεοφρουρήτου ταύτης τζάρας Οὐγγροβλαχίας [„Domnul Domn Ioan Alexandru, al lui Ioan Ipsilanti Voievod, preaiubit fiu intru Hristos și preadorit al Smereniei Noastre, râvnitor pentru Biserică și pentru întregul neam, fiind împodobit cu virtute și învățătură și dorind titluri de onoare pentru cinstirea acestui neam și a acestei de Dumnezeu păzite țări a Ungrovlahiei”]³⁶.

Revenind la descrierea provinciei Cappadocia, capitala acesteia era Cezareea (orașul Kayseri de astăzi), pe care Sf. Grigorie Teologul o numea metropolă a culturii. Acest oraș era situat pe drumul care lega Constantinopolul de Antiohia și care făcea legătura cu Drumul Mătăsii.

Omogenitatea culturii, artei și civilizației bizantine atât în capitală, cât și în provincii indică rolul hegemonic al Constantinopolului, ca centru al Imperiului Bizantin, care s-a extins în perioada mediobizantină din Rusia Kieveană și Țările Române, în nord, până în Cipru și Creta, în sud, din Antiohia și Trapezunt, în răsărit, până în Sicilia, în apus.

În cadrul acestui imperiu, până în secolul al XI-lea, care reprezintă un reper cronologic, și nu numai, în istoria Cappadociei, poziția acestei regiuni a oscilat între frontiere și *hinterland*, între zonă militară și regiune de relativă securitate.

Cappadocia avea să se impună ca provincie de graniță a Imperiului Bizantin până în a doua jumătate a secolului al IX-lea, mai ales după victoria armatei bizantine conduse de generalul Petronas (Πετρωνᾶς) – fratele împărătesei Irina – de la Lalakon, din 3 septembrie 863 (Μάχη τοῦ Λαλακάοντος)³⁷, în fața armatei arabe conduse de Umar

³⁶ E. POPESCU, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropoliților țării Românești (secolele XIV – XVIII)*, p. 56.

³⁷ George HUXLEY, „The Emperor Michael III and the Battle of Bishop's Meadow (A.D. 863)”, in: *Greek Roman and Byzantine Studies*, 16/1975, pp.

al-Aqta³⁸, emir de Melitene (astăzi Malatya) și după campaniile militare succesive ce au stabilit frontiera de răsărit spre Armenia³⁹. Nikephoros al II-lea Phokas, un cappadocian ajuns împărat al Imperiului Bizantin, zugrăvit în absida mare a Bisericii Çavuşin⁴⁰ este apreciat în istoriografie ca fiind un abil conducător militar care a reușit să extindă frontierele Imperiului Bizantin atât în est, cât și în vest⁴¹.

Dinastia macedoneană (867-1056), în ceea ce privește regiunea Cappadociei, a fost privită ca o perioadă de *prosperitate limitată și o viață urbană modestă*⁴², secolul al XI-lea fiind momentul în care, ca urmare a înfrângerilor de la Manzikert (1071) și de la Kayseri (1082), a dus la pierderea platoului central anatolian de către Imperiul Bizantin în favoarea Sultanatului de Rûm⁴³.

443-450; Romilly JENKINS, *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610-1071*, University of Toronto Press, Toronto/Buffalo/Londra, 1987, pp. 162-163.

³⁸ G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, Blackwell, Oxford 1968, p. 227.

³⁹ Pentru influența armeană în Cappadocia, a se vedea: G. DUDÉYAN, „Les arméniens en Cappadoce aux Xe et XIe siècles”, în vol. *Le aree omogene della Civiltà Rupestre nell'ambito dell'Impero Bizantino: la Cappadocia, Atti del Quinto Convegno Internazionale di Studi sulla Civiltà Rupestre Medioevale nell'Mezzogiorno d'Italia, Lecce-Nardò Galatina*, C.D. FONSECA (ed.), Galatina, 1981, pp. 75-96. Un general armean este zugrăvit în absida de nord a bisericii mari Çavuşin (pentru identificarea acestuia, a se vedea: H. GRÉGOIRE, „Notes épigraphiques VII – Melias le Magistre”, în: *Byzantion*, 8/1933, pp. 79-88; Lyn RODLEY, „The Pigeon House Church Çavuşin”, în: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 33/1983, pp. 301-339).

⁴⁰ L. RODLEY, „The Pigeon House Church Çavuşin”, pp. 301-339; Catherine JOLIVET-LEVY, „L'image du pouvoir dans l'art byzantin à l'époque de la dynastie macedonienne”, în: *Byzantion*, 57/1987, pp. 458-465.

⁴¹ Alexander KAZHDAN, Giles CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies/Trustees for Harvard University, Washington D.C., 1982, pp. 151-152.

⁴² C. FOSS, „Anatolia”, în: *Dictionary of the Middle Ages*, Joseph R. STRAYER (ed.), Scribner, New York, 1982, pp. 239-242.

⁴³ J.M. HUSSEY, „The Later Macedonians, the Comneni and the Angeli 1025-1204”, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV/1: *Byzantium and its Neighbours*, Cambridge University Press, Cambridge, 1966, pp. 209-210.